

Да пытання словаўтваральнай варыянтнасці

Варыянтнасць закранае ўсе ўзроўні беларускай мовы як сістэмы. З аднаго боку, гэта з’ява непазбежная і натуральная, паколькі любая норма фарміруецца праз пэўны разнабой, калі варыянтнасць з’яўляецца неабходным эвалюцыйным этапам складвання нормы. «Моўная эвалюцыя прадугледжвае паралельнае існаванне на пэўным этапе розных формаў (варыянтаў нормы). З цягам часу адзін з варыянтаў можа ўстарэць і выйсці з ужывання. Звычайна перыяд варыянтнасці, калі ў мове суіснуюць “старыя” і “новыя” формы, папярэднічае афіцыйнаму замацаванню моўнай нормы. Змены моўнай нормы адбываюцца ў межах “гнуткай стабільнасці”, г. зн. павінны адпавядаць агульным заканамернасцям моўнай сістэмы, тэндэнцыям яе развіцця» [1, с. 94]. Гісторыя развіцця беларускай мовы і, адпаведна, складвання яе нормаў паказала, што менавіта агульныя заканамернасці эвалюцыі моўнай сістэмы, тэндэнцыі яе развіцця нярэдка не ўлічваліся і нават парушаліся пад уплывам пазамоўных ідэолагічных прычын. І тады ў канкурэнтную барацьбу мог уступаць і нават перамагаць у ёй, г. зн. становіцца нормай, штучны, сацыяльна заказаны варыянт. У дачыненні да беларускай мовы ХХ – пачатку ХХІ ст. нярэдка даводзіцца гаварыць пра канкурэнцыю варыянта з нацыянальнымі адметнасцямі з варыянтам, агульным з рускай мовай.

Нашу ўвагу прыцягнулі адносныя прыметнікі пераважна са сферы біялогіі, утвораныя ад невытворных назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-н-*: *азадачаны, глотачны, клетачны, кветачны, кішачны, крэветачны, лапатачны, лытачны, матачны, пятачны, сываратачны* і інш., зафіксаваныя ў слоўніках нашага часу, у прыватнасці, у «Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (далей – ТСБЛМ). Такі словаўтваральны тып дамінуе над іншым, дзе ад такой жа ўтваральнай асновы прыметнікі ўтвараюцца пра дапамозе суфікса *-ав-* (*-ов-*, *-ев-*). У ТСБЛМ не зафіксаваныя словы *глоткавы, клеткавы, кветкавы, кішкавы, крэветкавы, лапаткавы, лыткавы, маткавы, пяткавы, сывараткавы* і пад. Утварэнні з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ев-*) толькі ў невялікай колькасці сустракаюцца на старонках ТСБЛМ (*абалонкавы, бяскветкавы, агаткавы, зачаткавы, зародкавы* і інш.). Ёсць і варыянты *пупковы* і *пупочны*.

Словы з суфіксам *-н-*, у якіх маюць месца словаўтваральныя нарашчэнні, з’яўляюцца калькамі з рускай мовы (параўн. рус. *глоточный, лопаточный, маточный, кишечный, клеточный, цветочный, пяточный* і пад.) або ўтварыліся па такім словаўтваральным тыпе (*лытачны* і інш.).

На праблему паралельнага выкарыстання ў беларускай мове прыметнікаў з суфіксамі *-н-* і *-ав-* (*-ов-*, *-ев-*) ужо з’вярталі ўвагу беларускія лінгвісты. Па назіраннях І. Р. Шкрабы, «функцыянальна пераважным пакуль што нельга назваць ніводзін з суфіксаў» [8, с. 92]. В. І. Уласевіч і Н. М. Даўгулевіч адзначаюць, што «пры ўтварэнні прыметнікаў пашырыў сваю прадуктыўнасць

суфікс *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*), але значная колькасць прыметнікаў ствараецца і пры дапамозе суфікса *-н-*» [7, с. 5]. На думку П. У. Сцяцко, у моўнай практыцы пераважаюць утварэнні з *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*), але ж «слоўнік аддае тут перавагу супольным з усесаюзным стандартам утварэнням з суфіксам *-н-*», што сам даследчык лічыць неапраўданым па шэрагу прычын [6, с. 32].

У выпусках «Беларускай навуковай тэрміналогіі» (далей – БНТ) 1920-х гадоў прыметнікі абодвух названых тыпаў сустракаюцца таксама. У БНТ-13 «*Nomina Anatomica Alboruthenica*» ёсць прыметнікі *аднакаморачная* і *шматкаморачная* (залоза) (у сучаснасці замест слова *каморка* ўжываецца *клетка*) (с. 42), *глотачная* (с. 49), *глотачны* (с. 69), *носаглотачны* (*праход*) (с. 66), *кішочны* (*сок*, *ствол*), *кішочная* (*артэрыя*) (с. 55), *лапатачная* (*частка*) (с. 11), *падлапатачная* (с. 25), *падстраўнічная* (залоза) (с. 62). Цікава, што ТСБЛМ фіксуе слова *падстраўнікавая* (залоза) (с. 417). Зафіксаваны і прыметнік *маіцкая* (*труба*), утвораны ад *маіца* (лац. *uterus*) (БНТ-13, с. 91). Відавочна, што слова *матка*, якое выцесніла з анатамічнай тэрміналогіі слова *маіца*, «прывяло» за сабой і вытворны прыметнік *матачны*.

Утварэнняў з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*) у выпусках БНТ значна больш. Напрыклад, у БНТ-6 «*Ботаніка* (агульная і спецыяльная)» ёсць прыметнікі *бяскаветкавыя* (*расліны*) (с. 6), *зачатковыя* (с. 9), *каморкавыя* (*сок*), *каморкавае* (*ядро*), *каморкавая* (*абалонка*) (с. 10), *міжкаморкавая* (*прастора*), *міжкаморкавыя* (*хады*) (с. 12) і інш. У БНТ-12 «*Назовы жывёл*» сустракаюцца словы *бяскашчавыя* (с. 16), *аднакаморкавыя* (с. 32; таксама вып. 6, с. 13), *многакаморкавыя* (с. 26), *кропкавая* (*гатэрыя*) (с. 22) і інш. У БНТ-13 «*Nomina Anatomica Alboruthenica*» зафіксаваныя *каркавая* (*пялённіца*) (с. 13), *лыткавая* (*цягліца*) (с. 29), *ныркавыя* (*долі*, *пірамідкі*, *слупкі*, *цельцы*, *чаркі*, *трубкі*) (с. 77–78), *пупковыя* (*кноцік*), *пупковае* (*колца*) (с. 20), *паддолькавыя* (*вэны*) (с. 61) і інш.

Наяўнасць варыянтнасці ў перыяд укладання выпускаў БНТ зразумелая і апраўданая часам: тэрміналогія распрацоўвалася фарсіраванымі тэмпамі; нормы, у тым ліку і словаўтваральныя, знаходзіліся на стадыі распрацоўкі і павінны былі прайсці выпрабаванне часам. Да таго ж праблема запазычанай лексікі, якая востра стаяла на парадку дня і вырашалася не на карысць апошняй, у тэрміналогіі ўсё ж мела своеасаблівае разуменне. Адносна работы па стварэнні нацыянальнай тэрміналогіі М. Байкоў пісаў: «... няма чаго баяцца перакладу чужаземных тэрмінаў у нашу мову, <...> ня можна быць фанатычным пры замене слоў сваімі роднымі і з нецяярлівасцю адносіцца да чужога толькі таму, што гэта – чужое, не сваё...» [2, с. 162]. Такім чынам, пэўная арыентацыя на «чужое» пры распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады была. Можна меркаваць, што гэта тычылася не толькі лексікі, але і словаўтварэння. Увогуле імкненне да інтэрнацыяналізацыі ўласцівае тэрміналогіі многіх моў. Але пры гэтым у матэрыялах выпускаў БНТ 1920-х гадоў прасочваецца тэндэнцыя дамінавання словаўтваральнага тыпу з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*) над словаўтваральным тыпам з суфіксам *-н-*.

Яшчэ больш выразна гэта відаць з матэрыялаў перакладных слоўнікаў агульнаўжывальнай лексікі таго часу. Напрыклад, у складзеных М. Байковым і

С. Некрашэвічам «Беларуска-расійскім слоўніку» (далей – БРС-25) і «Расійска-беларускім слоўніку» (далей – РБС-28) акрэсленая тэматычная група прадстаўлена толькі асобнымі словам з суфіксам *-н-*: *шлуначны* разам з *кіндзюковы*, *трыбуховы* як адпаведнік рускаму *желудочный* (РБС-28, с. 132) і *кішочны* (РБС-28, с. 201), пры тым, што ёсць і *кішкавы* (РБС-28, с. 201). Утварэнняў жа з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*) значная колькасць: *кветкавы*, *краскавы* (РБС-28, с. 675), *лыткавы* (РБС-28, с. 180), *маціцавы* (РБС-28, 241), *сыроваткавы* (РБС-28, с. 613), *падлапаткавы* (РБС-28, с. 412), *пяткавы* (РБС-28, с. 507), *каморкавы* (БРС-25, с. 140; РБС-28, с. 201), *міжкаморкавы* (БРС-25, с. 169), *аднакоморкавы* (РБС-28, с. 329), *каркавы* (БРС-25, с. 142), *зародкавы* (БРС-25, с. 115), *аднаслупковы* (РБС-28, с. 329), *аднапялёсткавы* (РБС-28, с. 329), *многапялёсткавы* (РБС-28, с. 250), *жаўцеўвы* (*пухір*) (РБС-28, с. 132) і інш. Відавочна, што гэты словаўтваральны тып быў высокапрадуктыўны і перспектыўны для беларускай мовы і біялагічнай тэрміналогіі ў прыватнасці.

Але ж арыентацыя на тэрміналагічны апарат рускай мовы, якая выразна праявілася з 1930-х гадоў, задала рэй агульным і прыватным падыходам да фарміравання і развіцця беларускай тэрміналогіі ў наступныя дзесяцігоддзі. І таму зараз мы бачым дамінаванне словаўтваральнага тыпу з суфіксам *-н-* над тыпам з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*). Пра гэта, прынамсі, сведчаць матэрыялы ТСБЛМ. «Беларуская граматыка» называе словаўтваральны тып з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*) высокапрадуктыўным, але дадае, што «некаторыя прыметнікі, якія ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры, напр., *жытнёвы* (*жытні*), *казкавы* (*казачны*) і інш., знаходзяцца па-за межамі сучаснай нормы» [3, с. 300]. Утварэнні, аналагічныя разгледжаным намі па структуры, згадваюцца ў раздзеле пра суфікс *-н-* (*гарэлачны*, *казачны*, *вяровачны*, *вінтовачны* і некаторыя іншыя). Словаўтваральны тып характарызуецца як высокапрадуктыўны. І тут жа адзначаецца, што «ўтварэнні з суфіксам *-н-*, як правіла, стылістычна нейтральныя, а з яго варыянтамі (пераважна тымі, якія спалучаюцца з іншамоўнымі асновамі) ужываюцца ў кніжнай мове – навуковай тэрміналогіі» [3, с. 299]. Такім чынам, утварэнні з *-н-* прызнаюцца больш пажаданымі ў тэрміналогіі. Увогуле, ілюстрацыйны матэрыял «Беларускай граматыкі» насычаны прыкладамі, структурна ідэнтычнымі адпаведным словам рускай мовы, у якіх нярэдка нарошчаныя, ускладненыя суфіксы (*музыкальны*, *пенсіённы*, *хвойны*, *нармальны*, *прэтэнцыёзны*, *адліжны*, *абараначны* і інш.) [3, с. 298–299]. На наш погляд, у пэўнай ступені штучная высокая прадуктыўнасць словаўтваральнага тыпу з суфіксам *-н-* разбураецца ўзусам: словы *музычны*, *пенсійны*, *хваёвы* і іншыя даўно сталі нормай, ды і слова *нармалёвы* актыўна выкарыстоўваецца носьбітамі мовы.

Унутрымоўнымі прычынамі патлумачыць факт рэальнай страты словаўтваральным тыпам з суфіксам *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*) сваёй прадуктыўнасці ў беларускай літаратурнай мове, у прыватнасці, у тэрміналогіі, цяжка. На паверхні разважанняў ляжыць разуменне, што рускамоўны вектар развіцця беларускай мовы меў вырашальнае значэнне ў страце названым тыпам прадуктыўнасці.

Хочацца спадзявацца, што тэндэнцыя да нацыяналізацыі, якая павольна набірае сілы ў беларускай мове [4, с. 25; 5; 7, с. 11] здолее актывізаваць

утварэнне прыметнікаў з суфіксамі *-ав-* (*-ов-*, *-ёв-*), бо такія словы без марфана-лагічных ускладненняў арганічна ўпісваюцца ў словаўтваральны лад беларускай мовы. Нездарма мовазнаўцы, якія адраджалі нашу мову ў 1920-я гады, аддавалі ім перавагу.

БРС – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. Мінск, 1925.

РБС – Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. Мінск, 1928.

БНТ-6 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 6. Ботаніка (агульная і спецыяльная). Мінск, 1924.

БНТ-9 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 9. *Nomina Anatomica Alboruthenica* (выпуск першы). Мінск, 1926.

БНТ-12 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 12. Назовы жывёл. Мінск, 1927.

БНТ-13 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 13. *Nomina Anatomica Alboruthenica* (выпуск другі). Мінск, 1927.

БНТ-20 – Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск 20. *Nomina Anatomica Alboruthenica* (выпуск трэці). Мінск, 1929.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. 2-е выд. Мінск, 1999.

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У. В. Анічэнкі. Мінск, 1992.

2. Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // *Полымя*. 1927. № 4. С. 150–168.

3. Беларуская граматыка: у 2 ч. / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мінск, 1985.

4. Лукашанец А. А. Актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэр. Міжнар. навук. канф. Мінск, 1998. С. 19–27.

5. Лукашанец А. Беларуская мова на пачатку ХХІ ст.: Некаторыя разважання // *Роднае слова*. 2004. № 11. С. 39–44.

6. Сцяцко П. Культура мовы. Мінск, 2002.

7. Уласевіч В. І., Даўгулевіч Н. М. Лексічныя працэсы ў беларускай мове канца ХХ – пачатку ХХІ стст. // *Мова і культура* (Навуковий журнал). Київ, 2007. Вип. 9. Т. VI (94). Національні мовы і культуры в їх специфіці та взаємодії. С. 20–26.

8. Шкраба І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове. Мінск, 2004.

С. М. Запрудскі,

кандыдат філалагічных навук,

дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ

Вывучэнне беларускай літаратурнай мовы 1920–1930-х гг. у Беларусі ў савецкі час

Навуковы інтарэс да беларускай літаратурнай мовы міжваеннага перыяду сфарміраваўся ў 1960-я гг. Пры выкладанні матэрыялу ў падручніку Л. М. Шакуна па гісторыі беларускай літаратурнай мовы [14] прысутнічаў адрэзак часу, моўнае ўжыванне ў рамках якога проціпастаўлялася узусу агульнага савецкага перыяду. Гэта архаічнае ўжыванне было ўласціва 1920-м гадам. Пачынаючы з 1963 г. у падручніках Л. М. Шакуна ў перыядызацыі гісторыі бе-